

UOT-811.11-112

Səhifə: 156-159

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.156>

*Mələhət Gərayzadə,
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qarayzademalahat1955@gmail.com
Nigar Daşdəmirova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
nigar1972@bk.ru
Nübar Şahməliyeva,
shahmaliyevanubar@yahoo.com*

DİLÇİLİKDƏ TERMİN ANLAYIŞI VƏ ONUN KOQNİTİV ASPEKTİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə dilçilikdə termin anlayışı koqnitiv baxımdan araşdırılır. Termin anlayışı, çərçivə və prototip strukturları ilə əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Termin tək-cə dil vahidi kimi deyil, həm də dünyanın elmi mənzərəsini formalaşdıran bilik aləti kimi təhlil edilir. Tədqiqatın aktuallığı terminologiyanın idrak prosesləri işığında öyrənilməsinə kompleks yanaşmanın zəruriliyi ilə əlaqədardır, bu da müxtəlif elmi diskurslarda biliklərin təsnifatı və strukturlaşdırılması mexanizmlərini daha dərinləndirərək dərk etməyə imkan verir. Elmi yeniliyi terminlərin təfəkkür və ünsiyyət proseslərinə təsir edən dinamik lingvistik vahidlər kimi öyrənilməsi üçün yeni perspektivlər açan koqnitiv təhlilin terminologiyaya tətbiqindədir.

Açar sözlər: *terminologiya, koqnitiv, anlayış, söz, kompleks yanaşma, bilik.*

Giriş. Terminologiya elmi biliklərin ötürülməsində və peşəkar ünsiyyətdə əsas rol oynayır. D.S. Lotte “terminologiya”-nı ümumi, tənzimlənən terminlər sistemi kimi müəyyən edir [9]. V.P. Danilenko “terminologiya”-nı elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid olan xüsusi terminlərin ümumi sistemi kimi müəyyən edir və bu terminlər peşəkar sahə ünsiyyətində öz funksiyalarını yerinə yetirir. V.P. Danilenko həmçinin iddia edir ki, “terminologiya” iki cür başa düşülə bilər: birincisi, dar mənada terminologiya bir sahəyə aid ümumi terminlər sistemidir, ikincisi, geniş mənada terminologiya bütün sahələrə aid ümumi terminlər sistemidir [5]. S.V. Grinev isə “terminologiya”-nı müəyyən bir sahədə işlənən terminlər sistemi kimi müəyyən edir və xüsusi lüğətin tənzimlənməsinin zəruriliyindən danışır. Dilçi iddia edir ki, “terminologiya” indiyədək üç müxtəlif anlayışı ifadə etməyə xidmət etmişdir: “müəyyən sahənin terminlər sistemi”, “dilənin terminlər sistemi” və “terminlərin öyrənilməsi elmi” [4]. Bununla belə, termin sadəcə konkret bir anlayışı əhatə edən söz və ya ifadə deyil, həm də biliyin təfəkkür, təsnifat və konseptuallaşdırılması prosesləri ilə əlaqəli mürəkkəb idrak hadisəsidir. Son onilliklərdə terminlərin koqnitiv dilçilik işığında tədqiqi aktual tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir, çünki koqnitiv yanaşma müxtəlif dillərdə və elmi diskurslarda terminlərin formalaşması, inkişafı və fəaliyyət mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir. Terminologiyanın spesifik xarakterinə uyğun olaraq müxtəlif dillərdə terminlər sisteminin formalaşması dünya sivilizasiyasına uyğun olaraq inkişaf edir. Terminlər elmi-texniki kommunikasiya, müxtəlif elmi-texniki kəşflər prosesində yaranır və ona görə də milli dillərin terminoloji sistemində, bir qayda olaraq, dildə işlənən bütün terminlərin məcmusu kimi baxılır [2, 4].

Ənənəvi mənada termin elm, texnologiya və ya peşə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində dəqiq mənası olan bir söz və ya ifadədir. E.M. Qalkina-Federukun fikrincə, o sözü termin adlanır ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyən edilmiş hər hansı bir anlayış müvafiq gəlsin [3, 117]. “Mənimləməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən

fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyin etmənin əsas meyarlarıdır” [1, 17]. T.L.Kandelakinin fikrincə, termin aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- sistemlilik (müəyyən terminoloji sistemin bir hissəsi);
- verilmiş sistem daxilində qeyri-müəyyənlik;
- üslubun neytrallıq;
- sabitlik və normativlik [6].

Lakin real praktikada terminlər dəyişə, yeni mənalar qazana və müxtəlif kontekstlərdə istifadə oluna bilər, bu da onların koqnitiv baxımdan nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən termin sadəcə olaraq obyekt və ya hadisənin təyini deyil, biliyin təsnifatı və strukturlaşdırılması prosesləri ilə əlaqəli konseptual vahidi təmsil edir. Konsept ana dili daşıyıcılarının bilik, ideya və təcrübəsini əks etdirən zehni vahiddir. Termin anlayışın linqvistik ifadəsi kimi xidmət edir, onun şifahi ifadəsini formalaşdırır. Məsələn, fizikada “enerji” termini enerjinin saxlanması, ötürülməsi və çevrilməsi ilə bağlı fikirləri özündə cəmləşdirən elmi konsepsiyanın şifahi təəcəssümüdür. Terminin koqnitiv aspekti onun aşağıdakılarla əlaqəsində özünü göstərir:

- anlayışın (obyekt və ya proses) ontoloji statusu;
- çərçivə strukturu (daha geniş bilik sisteminin bir hissəsi kimi termin);
- prototip model (kateqoriyalar üzrə terminlərin müxtəlif tipik dərəcələri).

Çərçivə (frame) bir mövzu haqqında bilikləri təşkil edən koqnitiv strukturdur. Şərtlər çərçivələrin bir hissəsidir və yerli dil daşıyıcılarının şüurunda müəyyən ssenarilər aktivləşdirir. Məsələn, biologiyada “virus” termini ötürülmə üsulları, simptomlar, müalicə və profilaktika üsulları kimi elementləri özündə cəmləşdirən “infeksion xəstəliklər” çərçivəsi ilə əlaqələndirilir.

Terminologiyanın çərçivə təhlili aşağıdakıları müəyyən etməyə imkan verir:

- elmi sahələrdə biliklərin strukturlaşdırılması üsulları;
- bir diskurs daxilində terminlər arasında əlaqə;
- elmi konsepsiyaların əsasında yatan koqnitiv modellər.

Terminlərin prototip modeli aşağıdakı hadisələri izah edir:

- polisemiya (bir terminin müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənaları);
- terminoloji dəyişkənlik (eyni anlayışın müxtəlif ifadə üsulları);
- terminlər arasında qarışıq sərhədlər.

Terminoloji sistemlər statik deyil; onlar elmi tərəqqinin, sosial dinamikanın və texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında daim dəyişir. Koqnitiv dilçilik bu prosesə terminologiyada əks olunan konseptual modellərin transformasiyası kimi baxır.

Yeni terminlərin formalaşması mexanizmlərindən biri konseptual metaforadır, bu zaman bir fənn sahəsindən olan anlayışlar digərinə ötürülür. Məsələn, kompüter elmində metaforik terminlərdən istifadə olunur: “bulud” (bulud hesablama), “qovluq”, “siçan” - bu, artıq məlum olan anlayışlarla analoqlar sayəsində yeni texnologiyaların mənimsənilməsini asanlaşdırır. Terminlərin yaranmasında metonimiya da mühüm rol oynayır. Məsələn, tibbdə “ürək” termini həm orqan, həm də bütövlükdə ürək-damar sistemini ifadə edə bilər. Mənanın bu genişlənməsi terminologiyanın daha çevik və uyğunlaşmasına imkan verir.

Termin arxasında həmişə düşüncə obyektini dayanır, lakin bu, ümumi düşüncə deyil, xüsusi, müəyyən bir sahə ilə məhdudlaşır [11, 34]. Terminin bütün məntiqi təriflərində ilk növbədə onun anlayışla əlaqəsi gəlir. Terminlər ümumən anlayışlarla deyil, müəyyən bir dövrdə (anlayışlarla) bilik səviyyəsini əks etdirən müəyyən nəzəriyyə və ya konsepsiyanın anlayışları ilə əlaqələndirilir. “Beləliklə, terminlər mahiyyətə məntiqi-konseptual əsasla söykənərək “intellektual saflığı” ilə seçilir [7, 58]. Terminlər ümumi anlayışları ifadə edir (kollektiv və ya bölücü, ümumi və ya xüsusi ola bilər), yəni terminin denotatı ümumi anlayışdır; elmi, texniki, siyasi strukturu da çox mürəkkəbdir [8, 72]. Əgər hər hansı bir termin anlayışı adlandırırsa, onda hər bir termin bunu müxtəlif dərəcədə, tamlıq, parçalanma və dəqiqliklə fərqli edir [10, 79]. Həqiqi istifadədə bir çox terminlər kontekstdən asılı olaraq bir neçə mənaya malikdir. Məsələn, dilçilikdə “qrammatika” termini aşağıdakıları ifadə edə bilər:

1. Dildə cümlələrin qurulması qaydaları toplusu;

2. Dil elminin bölməsi;

3. Konkret dilin qrammatik sistemi.

Terminlərin çoxmənalılığı dil vasitələrinin təsnifatı və iqtisadiyyatının idrak prosesləri ilə bağlıdır. Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən termin tək-cə biliyi çatdırmır, həm də dünyanın elmi mənzərəsini formalaşdırır. Məsələn, fizikada yeni terminlərin (“kvark”, “antimaddə”) yaranması dünyanın konseptual modelinin dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu.

Dünyanın terminoloji mənzərəsi müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə biliyin konseptuallaşdırılması yollarını əks etdirir. Terminlərdə nəzərdə tutulan anlayışlar dildə danışanların tarixi, mədəni və koqnitiv təcrübəsindən asılı olaraq fərqli şəkildə qurula bilər. Dillərarası koqnitiv dəyişkənlik terminoloji sistemlərdəki fərqlərdə özünü göstərir, bu da qloballaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində xüsusilə vacibdir.

Hər bir dil dünyanın ümumi linqvistik mənzərəsinin bir hissəsi olan dünyanın özünəməxsus terminoloji mənzərəsini formalaşdırır. Terminlər tək-cə elmi-texniki bilikləri deyil, həm də mədəni anlayışları, ənənələri və mental modelləri əks etdirir. Koqnitiv dilçilik terminologiyaya reallığı konseptuallaşdırmaq və təsnif etmək vasitəsi kimi baxır, bu da müxtəlif dillərdə anlayışların başa düşülməsində və təsnifatında fərqliliklərə gətirib çıxarır.

Müasir elm biliyin integrasiyası ilə xarakterizə olunur, bu da terminlərin bir sahədən digər sahəyə götürülməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, “təkamül” termini əvvəlcə biologiyada istifadə olundu, lakin sonra sosiologiya, psixologiya və hətta informasiya texnologiyalarına yayıldı. Bəzi anlayışlar bir mədəniyyətdə mövcud ola bilər, digərində olmaya bilər, bu da tərcümə və dillərarası ünsiyyəti çətinləşdirir. Məsələn, ingiliscə “privacy” termininin rus dilində dəqiq ekvivalenti yoxdur, burada “özlü həyat” və ya “məxfilik” anlayışlarından istifadə olunur, onlar müxtəlif semantik konnotasiyalara malikdir.

Terminologiya çox vaxt mədəniyyətin və dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, ərəb dilində heyvanın yaşından və vəziyyətindən asılı olaraq dəvə üçün çoxlu sözlər var, Avropa dillərində isə belə fərqlər yoxdur. Öz növbəsində, ingilis dilində internet və texnologiya ilə bağlı terminologiya daha çox ənənəvi mədəniyyətlərə malik dillərə nisbətən daha sürətli inkişaf edir.

Nəticə: Termin koqnitiv nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirmək bizə anlamağa imkan verir ki, terminlər tək-cə elmi anlayışları ifadə edən əlamətlər deyil, həm də mürəkkəb idrak funksiyalarını yerinə yetirirlər. Onlar konseptual strukturları əks etdirir, təsnifat proseslərində iştirak edir və dünyanın elmi mənzərəsini formalaşdırır. Terminologiyaya koqnitiv yanaşma terminlərin idrak və ünsiyyət proseslərinə təsir edən dinamik və çevik linqvistik vahidlər kimi öyrənilməsi üçün yeni perspektivlər açır.

Dünyanın terminoloji mənzərəsi koqnitiv, mədəni və linqvistik amillərin təsiri altında formalaşır. Dillərarası koqnitiv dəyişkənlik dillər arasında terminlərin təsnifatında, konseptuallaşdırılmasında və istifadəsində fərqlərə səbəb olur. Bu fərqlərin öyrənilməsi global məkanda tərcümənin, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin və elmi kommunikasiyanın təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. “Avropa” nəşriyyatı, Bakı, 2016, 396 s.
2. Sadıqova S. Azərbaycan terminografiyasının konseptual əsasları, Bakı, “OPTİMİST” MMC çap mərkəzi, 2023, 704 s.
3. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954.
4. Гринев С. В. Введение в терминоведение. Москва, 1993.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. Москва. Наука, 1977, с. 2-3.
6. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М.: Наука, 1977, 167 с.
7. Морозова, Л.А. Терминознание: Основы и методы/Л.А.Морозова. – М.: ГНО «Прометей» МПГУ, 2004, 144 с.

8. Лейчик, В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. М.: Издательство ЛКИ, 2007, 256 с
9. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. Москва, 1961, с. 72-73.
10. Стожок Е.В. Термин, понятие и значение. Омский научный вестник, № 1 (95), 2011, с. 79-81.
11. Суперанская, А.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В.Подольская, Н.В.Васильева. М.: Наука, 1989, 246 с.

*Малахат Герайзаде,
Нигяр Дашдамирова,
Нубар Шахмалиева*

Понятие термина в лингвистике и его познавательный аспект

Резюме

В данной статье рассматривается понятие термина в лингвистике с когнитивной точки зрения. Особое внимание уделяется его связи с понятием концепта, фрейма и прототипических структур. Термин анализируется не только как языковая единица, но и как инструмент познания, формирующий научную картину мира. Актуальность исследования заключается в необходимости комплексного подхода к изучению терминологии в свете когнитивных процессов, что позволяет глубже понять механизмы классификации и структурирования знаний в различных научных дискурсах. Его научная новизна заключается в применении когнитивного анализа к терминологии, что открывает новые перспективы для изучения терминов как динамических языковых единиц, влияющих на процессы мышления и коммуникации.

Ключевые слова: терминология, когнитивный, понятие, слово, комплексный подход, знание

*Malahat Gerayzadeh,
Nigar Dashdamirova,
Nubar Shakhmalieva*

The concept of a term in linguistics and its cognitive aspect

Summary

This article examines the concept of term in linguistics from a cognitive perspective. Particular attention is paid to its relationship with the concept of concept, framework and prototype structures. The term is analysed not only as a linguistic unit, but also as a tool of knowledge that shapes the scientific picture of the world. The relevance of the study lies in the need for a comprehensive approach to the study of terminology in the light of cognitive processes, which allows a deeper understanding of the mechanisms of classification and structuring of knowledge in different scientific discourses. Its scientific novelty lies in the application of cognitive analysis to terminology, which opens up new perspectives for the study of terms as dynamic linguistic units that influence the processes of thought and communication.

Keywords: terminology, cognitive, concept, word, complex approach, knowledge.

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Tibb Universiteti*

Rəyçilər: *dosent N.Hüseynova*
dosent S.Quliyeva